

New Life for Ezekiel Commentaries: Ezekiel in "Mikra'ot Gedolot 'Haketer'" /

עדנה למפרשי יחזקאל: על ספר יחזקאל בסדרת מקראות גדולות 'הכתר'

מנחם כהן by מקראות גדולות 'הכתר' ספר יחזקאל

Review by: ברוך יעקב שורץ and Baruch J. Schwartz

Shnaton: An Annual for Biblical and Ancient Near Eastern Studies / שנתון לחקר המקרא

והמזרח הקדום, כרך יג

pp. 307-313 תשס"ב

Published by: [Mandel Institute for Jewish Studies / ע"ש מנדל](http://www.jstor.org/stable/23412243)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23412243>

Accessed: 06/12/2014 20:52

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies / ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Shnaton: An Annual for Biblical and Ancient Near Eastern Studies* / שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום

<http://www.jstor.org>

עדנה למפרשי יחזקאל: על ספר יחזקאל בסדרת מקראות גדולות 'הכתר'

ברוך יעקב שורץ

מנחם כהן (מהדיר ועורך מדעי), מקראות גדולות 'הכתר' ספר יחזקאל: נוסח המקרא
על-פי 'כתר ארם צובה', תרגום יונתן על-פי כתבי יד תימניים, עם הפירושים:
רש"י, רד"ק, ר' יוסף קרא, ר' אליעזר מבלגנצי, ר' ישעיה מטראני, ר' יוסף אבן
כספי, ר' מנחם מן שמעון, על-פי מיטב כתבי יד של ימי הביניים, עם 'עין המסורה' –
ביאור ומראי-מקומות להערות המסורה מאת המהדיר, רמת גן: הוצאת אוניברסיטת
בר-אילן, תש"ס, יח + 339 עמ'

בתודעה העממית דבקה בספר יחזקאל תדמית של ספר קשה, סתום, אזוטרי ואפילו מיסטי, והוא נחשב עניינם של דורשי צפונות ומפענחי נעלמות. חוקריו ומפרשיו של הספר בעת החדשה עושים מצדם כל שביכולתם להפריך דעה זו, להציג את ספר יחזקאל כפשוטו ובפשטותו, בהקשרו ההיסטורי ועל פי השקפת עולמו של הנביא שנבואותיו כלולות בו, ולהראות שהוא למעשה אחד הבהירים והשיטתיים בכ"ד ספרי המקרא. במלאכה זו נעזרים חלק מהם בין השאר בהשיגיה המרשימים של המסורת הפרשנית היהודית מיסודם של בעלי שיטת הפשט בימי הביניים. הללו דקדקו בכל פרטיו של הספר באמצעות כלי הניתוח הלשוני, הענייני וההגיוני המתודיים שהיו בידיהם ושאפו לפרש את דברי יחזקאל על פי פשוטם, תוך השתחררות מן המחויבות המוחלטת למסורת הדרש והסוד. תרומתם הנכבדת של פרשנים אלה להבנת נבואות יחזקאל כפי שהתכוון הנביא שאמרו היא למעלה מכל ספק, עד שאין הלומד, וכל שכן החוקר, רשאי לפטור עצמו מלהיוקק להם בלימודו ובמחקרו.

רק דא עקא, שעד הנה לא היו בידינו נוסחים מדויקים, מהימנים ומוגהים של הפירושים הללו, ורובם אף לא היו מצויים לפני הקורא. פירושי רש"י ורד"ק שבמהדורות הקיימות של מקראות גדולות משובשים למדי ואינם נוחים לקריאה. הוא הדין לפירושו של ר' יוסף קרא, המצוי רק בחלק מהמהדורות. פירושים אחרים אינם ידועים לציבור הרחב כלל, ובקושי ידועים הם לציבור החוקרים והמפרשים, משום שלא הודפסו מעולם במקראות

[שנתנו לחקר המקרא והמזרח הקדום, יג (תשס"ב)]

גדולות, אלא רק במהדורות נפרדות שאינן בהישג ידו של הלומד, ושהצד השווה בהן הוא שהן מיושנות מכל בחינה: שיטת הההדרה וההתקנה, בדיקת כתבי היד והגהת הנוסח, צורת הדף ונוחות הקריאה.

טובה כפולה ומכופלת אנו חבים אפוא למנחם כהן על שהעמיד לפנינו את הכרך המהודר של ספר יחזקאל בסדרת מקראות גדולות 'הכתר', מפעל שהוא עומד בראשו. הסדרה רואה אור בהוצאת אוניברסיטת בר-אילן, ועד כה יצאו לאור הספרים הבאים (על פי סדר הופעתם): יהושע ושופטים (בכרך אחד), שמואל, מלכים, ישעיה, בראשית (בשני כרכים).¹ כרכים אלה כבר קנו להם שביטה בקרב לומדי המקרא ובציבור הרחב. על המעלות של נוסח המקרא שבמהדורה זו, שהוא נוסח כתר ארם צובה 'בטהרתו', על המסורה שבה ועל הפירוש למסורה שהתקין המהדיר עצמו, 'עין המסורה', עמדו אחרים ועל כן לא נעמד עליהם פה.² כאן נציין את התרומה המיוחדת שבכרך זה ללימוד ולפרשנותו של ספר יחזקאל, והיא שלראשונה מופיעים בצד הטקסט המקראי והתרגום הארמי שבעת הפירושים החשובים ביותר לספר יחזקאל מימי הביניים: רש"י, רד"ק, ר' יוסף קרא, ר' אליעזר מבלגנצי, ר' ישעיה מטראני, ר' יוסף אבן כספי ור' מנחם בן שמעון מפוסקיררש. פירושים אלה מעולם לא הודפסו במקום אחד, ועתה הם מוצגים לפני הקורא על הדף, במהדורות חדשות שהוכנו בידי צוות מומחים על פי מיטב כתבי היד. עתה יכול המעיין ללמד מתוך נוסח אמין, להשוות בין שיטות המפרשים השונים וכך לעקוב אחר תולדות פרשנות הספר. וזו גם המעלה היתרה שבכרך זה לעומת קודמיו בסדרה. גם בכרכים הקודמים הוהדרו והותקנו הפירושים מחדש, אך מבחר הפירושים הוא על פי רוב אותו המבחר שהיה מצוי לפני הקורא לפני כן, ואילו בכרך זה עצם מבחר הפירושים חדש לגמרי. ראויים לציון במיוחד פירוש של ר' אליעזר מבלגנצי, שתרגומו לפרשנות יחזקאל רבה מאוד, ושחשיבותו לתולדות הפרשנות על דרך הפשט בצרפת בכלל וזכה עתה לעניין מחודש,³ ופירוש של ר' מנחם בן שמעון, מגדולי הפשטנים בפרובנס, תלמידו של ר' יוסף קמחי אביו של רד"ק, המופיע כאן לראשונה.⁴

1 ספר יהושע – ספר שופטים [...] ומבוא כללי למהדורת 'הכתר', רמת גן תשנ"ב, הדפסה שנייה תשנ"ה, הדפסה שלישית תשנ"ו; ספר שמואל, רמת גן תשנ"ג, הדפסה שנייה תשנ"ה; ספר מלכים [...] ופרקי מבוא, רמת גן תשנ"ה, הדפסה שנייה תשנ"ו; ספר ישעיה, רמת גן תשנ"ו, הדפסה שנייה תשנ"ח; ספר בראשית, א: בראשית – חיי שרה, רמת גן תשנ"ז; ספר בראשית, ב: תולדות – ויחי, רמת גן תש"ס.

2 י' עופר, 'מהדורה חדשה של "מקראות גדולות"', תרביץ, סא (תשנ"ב), עמ' 163–171; מ' ברויאר, 'מהדורה חדשה של מקראות גדולות', עמודים, מא (תשנ"ג), עמ' 72–77. שניים מרחיבים את הדיבור בין היתר על החלטת מהדיר סדרת 'הכתר' להיצמד לנוסח המקרא שבכתר ארם צובה בכל פרט ופרט, לרבות הגעיות והחטפים שבאותיות לא גרוניות, ודנים ביתרונות ובחסרונות של שיטה זו.

3 ראה לאחרונה: R. A. Harris, 'The Literary Hermeneutic of Rabbi Eliezer of Beaugency', Ph.D. dissertation, Jewish Theological Seminary of America, New York 1997.

4 על פירוש זה כתב מ' ברול (M. Barol, *Menahe ben Simon aus Posquieres und sein Kommentar*)

מלבד הבדיקה הקפדנית של נוסח הפירושים והתקנתם המדויקת – בסימני פיסוק, בהבלטה של מספרי הפסוקים ושל הדיבור המתחיל, בפתחת ראשי תיבות וכיוצא באלה – ומלבד המאמץ הכביר שהושקע בציון מקיף של מקורותיו של כל פרשן מספרות חז"ל, ומלבד סידורם מחדש של הפירושים באותיות מרובעות ובגופן המותאם לזה שעוצב במיוחד לטקסט המקראי של 'הכתר', ומלבד הסידור הנאה של הדף תוך מיקומם של שבעת הפירושים בכל מפתח בצורה אחידה, כוללת שיטת הההדרה של הפירושים בסדרת 'הכתר' חידוש חשוב נוסף. רבים הם המקומות שבהם נוסח המקרא שמצטט הפרשן או המשתמע מדבריו אינו זהה לנוסח המקרא שלפנינו, וכידוע המעתיקים והמדפיסים ראו גרסאות אלה כמשובשות והתאימו את הטקסט המקראי שבפי הפרשן לנוסח המקובל. במקראות גדולות 'הכתר' הוחלט לראשונה לחדול מכך ולהביא את הגרסאות הללו לידיעת הקורא, תוך ציון מפורש של הסטייה מנוסח המסורה. בציון הסטיות הקפידו המהדירים להבחין בין גרסאות השונות מנוסח המסורה אך ידועות לנו מתוך האפרט של תנ"ך קניקוט, ואלה מסומנות במילה 'בנוסחנו', לבין גרסאות שאינן מתועדות כלל, ואלה מסומנות במילה 'לפנינו'. מידע זה חיוני כמובן לא רק לתולדות נוסח המקרא בימי הביניים אלא גם, ובעיקר, להבנת הפרשנות, שהרי רק אם הלומד יודע מה גרס הפרשן הוא יכול להבין את פירושו; ראה למשל פירוש רש"י ל"ח, ח, ג, ד"ה 'סמל המקנא'.

עוד ראוי לציין שבנספחים לכרך הובאו לראשונה הציוורים שהוסיפו רש"י ור' אליעזר מבלגנצי לפירושיהם (עמ' 322–328)⁵ ופירושיהם של רד"ק ושל אבן כספי למעשה המרכבה (עמ' 329–339); לפירושו של אבן כספי צירפו המהדירים תרשים שנועד להקל את הבנת דבריו. לעומת זאת חלק מהקוראים יתאכזבו מכך שהלעזים הרבים שנקטו פרשני צרפת עדיין לא נגאלו בסדרת 'הכתר', שכן רוב הלעזים של רש"י אינם מתועתקים לאותיות לטיניות ואינם מתורגמים, לא לצרפתית ולא לעברית,⁶ ורק הלעזים הארוכים שבפירושי ר' יוסף קרא ור' אליעזר מבלגנצי תורגמו לעברית.⁷

zu Jeremia und Ezechiel, Berlin 1907, אך הוא הדיפס רק מעט קטעים ממנו. הפירוש לירמיה וההדר פעמיים בעבודות דוקטור שלא יצאו לאור; וראה: א' תלמג, 'פירושים לספר משלי לבית קמחי, ירושלים תשנ"א, עמ' יד; ועיין גם: א' סימון, 'קטעי הפירוש לירמיה ויחזקאל שיוחסו לראב"ע הינם לר' מנחם בן שמעון מפוסקיי', תרביץ, סז (תשנ"ח), עמ' 563–572. ראה לאחרונה: ר' כשר, 'הגביא יחזקאל וספרו לאור פירושו של ר' מנחם בן שמעון מפוסקיי', בתוך: מ' גרסיאל ואחרים (עורכים), מנתות ידידות והוקרה לאוריאל סימון (עיוני מקרא ופרשנות, ה), רמת-גן תש"ס, עמ' 295–314 (ושם ביבליוגרפיה נוספת).

5 על הציוורים של רש"י ראה גם להלן הערה 14.

6 הקורא יוכל להיזקק לספרי הלעזים השונים, כגון: מ' קטן, אוצר הלעזים: המלים הצרפתיות שבפירושי רש"י לתנ"ך, ירושלים תשנ"א.

7 את אלה תרגם ס' אסלנוב, והוא פרסם בעקבות עבודה זו מחקר מסכם; ראה: C. Aslanov, 'Le français de Rabbi Joseph Kara et de Rabbi Éliézer de Beaugency d'après leurs commentaires sur Ézéchiél', *REJ*, 159 (2000), pp. 425–446.

יש מקום לשבח גם את שיטת ההבחנה הגרפית בין דברי הפרשן לבין מילות הטקסט המקראי. כידוע בפירושי הראשונים באות מילות הפסוק בשני אופנים המשמשים בערבוביה. יש שהמובאה מן הפסוק משמשת דיבור מתחיל בלבד, ובמקרה כזה הכול מסכימים שמוצדק להבליטה. אך יש שמילות הפסוק משתלבות בשטף דברי הפרפרזה הפרשנית ומתאחדות עמם, ובמקרים כאלה הצגתן כדיבור מתחיל מונעת כל אפשרות להבין את שיטת הפרשן. במקראות גדולות 'הכתר' הונהג שיפור לעומת הדפוסים הקיימים: כל מילות הפסוק הבאות בפירוש הודפסו באותיות מודגשות, אך רק מובאות המשמשות דיבור מתחיל הופרדו מדברי הפרשן בסימן פיסוק מתאים (לשם כך משמש הקו המפריד [-]) לדיבור מתחיל 'אמתי', והנקודה [.] לדיבור מתחיל המשמש ציון מקום בלבד, ואילו מובאות המשתלבות בדברי הפרשן הן חלק מרצף הפירוש.

ברכה מיוחדת קובע לעצמו פירוש רש"י ליחזקאל שבמהדורה זו, שהוהדר והותקן בידי יצחק פנקובר.⁸ משימה זו נבדלת מזו העומדת בפני המהדיר של כל פרשן אחר בשל המספר הרב של כתבי יד ודפוסים ובגלל הכמות העצומה של שינויים, תוספות ושיבושים שחלו בפירוש במהלך הדורות, ועל כן נדרשות מומחיות וקפדנות יתרה כדי להוציאה אל הפועל. מהדורתו של פנקובר עונה על דרישות אלו, ולא זו בלבד אלא שהיא גם מופת מבחינת שלמות המידע הנמסר בה ללומד והשיטתיות שבדרך מסירתו. בראש החידושים שבמהדורה זו יש לציין את ההבחנה הברורה בין נוסח הפירוש העולה מכתבי היד ובין ההוספות השונות שחדרו לנוסח הדפוסים – אלה מסודרות כאן באותיות קטנות ומוקפות בסוגריים מרובעים. הוספות אלה כוללות כמובן את תוספותיו של שמעיה, תלמידו של רש"י,⁹ שבראשן הסימון: תר"ש (עיי' למשל: א, ד, ד"ה 'כעין החשמל'; כז, יז, ד"ה 'בחיטי מנית').¹⁰

חוקרי רש"י מודעים מזמן לקבוצה מיוחדת של כ-200 תוספות, שאין להן זכר בכתבי היד שבידינו, והמצויות בדפוס פירוש רש"י לפרקים א–לס החל במקראות גדולות רפ"ה. בקבוצה זו כלולים בין היתר לעזים, התייחסויות לתרגום הארמי והפניות ל'מחברת מנחם', ועל כן נראה במבט ראשון שהדברים משל רש"י עצמו. רק בדיקת כל ההוספות הללו מעידה עליהן שאינן משל רש"י, אך ברור גם שאינן המצאותיו של יעקב בן חיים, בעל

8 וראה י"ש פנקובר, 'על גלגולי נוסח פירוש רש"י ליחזקאל כז, יז', תרבי"ז, סג (תשנ"ד), עמ' 219–233; הג"ל, 'על גלגולי נוסח פירוש רש"י, פירוש רד"ק ותרגום יונתן ליחזקאל כז 6', בתוך: גרסיאל ואחרים (לעיל הערה 4), עמ' 315–339.

9 על שמעיה ראה: פנקובר, על גלגולי נוסח פירוש רש"י ליחזקאל (לעיל הערה 8), עמ' 223, הערה 14.

10 התוספת בפירוש לפרק כז, יז נדונה בהרחבה במאמרו של פנקובר (שם). לעומת זאת ראה דבריו של רש"י עצמו בסוף פירושו ל'יח' מב, יא: 'זה הפסוק פירש ר' שמעיה וכתב מדעתינו'. במקרה זה יש מקום לשאול אם לא היה נכון לסדר את הפירוש לפסוק באותיות רגילות. הפירוש אמנם הוא של שמעיה אך למעשה איננו תוספת, מפני שהדובר כאן הוא רש"י עצמו, שהורה לשמעיה לכתבו.

מקראות גדולות. על כן משערים המהדירים שהן הוספותיו של חכם אלמוני שחי בדורות שאחרי רש"י, ושהעיר בשולי הטופס האישי שלו את הערותיו הלשוניות והאחרות. טופס זה של פירוש רש"י או העתק שלו נתגלגל כנראה לידי של יעקב בן חיים, מבלי שהשפיע על שאר כתבי היד, ואחר כך אבד; בן חיים החדיר הוספות אלה לגוף פירוש רש"י ליחזקאל, ומשעשה כן הן הפכו להיות חלק ממנו בכל הדפוסים. אין כל אפשרות להבחין בהוספות הללו במהדורות שהיו קיימות עד כה, ומהדורת 'הכתר' מתקנת מצב זה (עיין למשל: ז, יא, ד"ה 'ולא נה בהם'; וכן יג, יח, ד"ה 'הי למתפרות כסתות', ד"ה 'המספחות' השני, ד"ה 'לכנה'; שם, יט, ד"ה 'בשעלי שעורים' וד"ה 'ובפתותי לחם').

שונה מעט מצב פירוש רש"י בפרקים מ-מח ובפרט מפרק מו ואילך. כאן הטקסט המופיע בכל מהדורות הדפוס כולל כ-100 הוספות על הנוסח שברוב כתבי היד, אלא שרוב ההוספות מופיעות גם בכתבי יד אחדים, ואפשר שחלקן הן הרחבותיו של רש"י עצמו – השלמות שהפרשן הוסיף במהדורה מאוחרת של פירושו. אין צורך לומר שגם אותן אי אפשר לזהות בדפוסים הקודמים, והן סומנו במהדורת 'הכתר' (עיין למשל: מז, יב, ד"ה 'לחדשיו יבכר'; שם טז, ד"ה 'אשר אל גבול חוורן'). כמו כן סומנו כ-20 קטעים המופיעים בפירוש רש"י לפרקים מ-מח, והפותחים – בכל הדפוסים הקיימים – במילה 'מצאתי'.¹¹ גם קטעים אלה אינם ברוב כתבי היד, ומוצאם בהערות שוליים שהוספו במהלך הדורות לעותקים שונים של הפירוש. מעתיק כלשהו שהשווה שני כתבי יד או יותר אהדי מצא קטעים אלה באחד מהם והכניסם לעותק שכתב, תוך שהוא מוסיף בראש כל אחד: 'מצאתי'. במרוצת הזמן חדרו כל אלה, לרבות המילה 'מצאתי' עצמה (לפעמים בסוגריים), לנוסח המקובל של הפירוש ולא ניתן לעמוד על כך שאינם שייכים לו. גם דבר זה בא על תיקונו במהדורה שלפנינו (עיין למשל: מא, טו, ד"ה 'ומדד אורך [...] על אחריה'; מח, א, ד"ה 'דן אחד'), ועתה ניתן להבין על נקלה מקומות שעד הנה לא היה אפשר לפענחם כלל (עיין למשל: מה, יד; והשווה מקראות גדולות).

מרתקת במיוחד היא סוגיית התשובות שהשיב רש"י על שאלות שנשאל על כמה מקראות בפירושו לירמיה וליחזקאל. תשובות אלה הודפסו כמה פעמים,¹² והן מופיעות כאן (בעמ' 321) בנוסח מוגה ומתוקן על פי כתבי יד שלא היו לפני המהדירים הקודמים. ולא עוד אלא שבאחד מאלה (כ"י וטיקן 94) מופיע שמו של השואל, שזהותו לא הייתה ידועה עד עתה, והוא ר' שמואל מאלצוירא (Auxerre), מדרום לטרויש (Troyes), עירו של

11 ויש שהדפיסו את המילה 'מצאתי' בסוף דברי רש"י ולא בתחילת התוספת, דבר המבלבל עוד יותר. יפה הבחינו המהדירים בין ההוספות האלה ובין מקום שבו רש"י עצמו אומר 'מצאתי'; ראה מז, יט, ד"ה 'נחלה אל הים הגדול'.

12 א' גייגר, מלא חפניים, ברלין 1840, עמ' 36; ובעקבותיו: י"ש אלפנביין, תשובות רש"י, ניו יורק תש"ג (ד"צ: ירושלים תשכ"ז), עמ' 1-6. ראה גם השלמתו של לוי: A. Levy, *Raschi's Commentary on Ezekiel 40-48*, Philadelphia 1931, p. 10

רש"י.¹³ נוסף על נוסח התשובות על ירמיה ויחזקאל מופיע תצלום של ציור שנמצא באחד מכתבי היד בצד פירוש רש"י, והנוגע לשאלה 9 של ר' שמואל, על אודות פירוש רש"י ליח' מב, א-ד. הציור הוא תרשים של המקדש ושל חצרותיו והוא כולל גם כותרות והסברים של רש"י. המהדירים לא הסתפקו בהבאת הציור מתוך כתב היד; הם גם בדקו ומצאו שאין הציור שבכתב היד מתאים לנאמר בגוף פירושו של רש"י על הפסוקים הנדונים, כתוצאה מהעתקות בלתי מדויקות של התרשים במהלך מסירתו. על כן נוסף במהדורה זו שחזור, פרי עבודתם של המהדירים, של התרשים המקורי, וצורפו אליו הערות הסבר (עמ' 322–323).¹⁴

פרשת התשובות לר' שמואל קשורה בחלקה לסוגיית המקומות בספר שבהם חזר בו רש"י ככל הנראה מדבריו ושינה את פירושו או הורה לשנותו. לפחות אחד השינויים האלה נוגע לפירוש הכתובים שציור המקדש שייך להם, היינו מב, א-ד. בתשובתו על שאלה 10, שבה העמיד ר' שמואל את רש"י על סתירה שמצא בפירושו, כותב רש"י לר' שמואל שהוא עבר על פירושו ומצא ש'סתרו דברי זה את זה'. ומשעמד על הסתירה, הוא כותב: 'ועתה עסקתי בה עם אחינו שמעיה והגהתיה' – היינו הוא הורה להשמיט מתוך הפירוש ליח' מב, א את דברי הסתירה להמשך. כתבי היד משקפים את הפירוש ואת ההגהה בכמה אופנים: יש המשמיטים את הקטע מהפירוש לפרק מב, א כהוראת רש"י עצמו, יש המשאירים אותו על כנו אך מתקנים את לשונו, ויש המביאים במקומו קטע אחר האמור ליישב את הסתירה לפרק מב, ד. במהדורה שלפנינו ניתן לעקוב אחר התהליך ולהבחין בין הפירוש המקורי למוגה.

דוגמה מאלפת לשינוי שעשה רש"י עצמו מצויה בדברי ההגהה שהוסיף כנספח לפרק כא (אחרי פסוק לו, ד"ה 'אנשים בוערים'), ושבה הוא חוזר בו מפירושו המופיע בגוף הפרק ומביא פירוש אחר. נספח זה מופיע אמנם בדפוסים, אך לא ניתן להבחין בכך שהוא למעשה שיטתו השנייה של הפרשן, כי רק חלקו הראשון מסומן כהגהה, וגוף הפירוש המתוקן מוצג

13 מובאות כאן גם שלוש תשובות חדשות שהשיב רש"י על שאלות שנשאל על ספר תהלים. האם לא היה ראוי להמתין ולהביא קטע נוסף זה בכרך של ספר תהלים העתידי לצאת לאור בסדרה? אין התשובות הללו נוגעות לספר יחזקאל, אין הן באות בכתב היד שבו מופיעות התשובות ששלח רש"י לר' שמואל ביחס ליחזקאל, ואין הן תשובות לר' שמואל כלל.

14 ועוד נוספו במהדורה זו (עמ' 324–325) שני תרשימים אחרים המופיעים בכתבי יד עתיקים של פירוש לספר, ובהם דעתו של רש"י על צורת ה'תרומה' (יח' מה, א-ח) ועל אופן חלוקת ארץ ישראל בין השבטים (יח' מח). גם ציורים אלה הם ככל הנראה מידיי של רש"י עצמו, אלא שהם מגוף הפירוש לספר ולא מתוך ההתכתבות עם ר' שמואל. הציורים לא הובאו בדפוסים ואף לא במהדורתו של לוי (ראה לעיל הערה 12), והם מתפרסמים כאן לראשונה. על ציוריו של רש"י ראה לאחרונה: M. I. Gruber, 'Notes on the Diagrams in Rashi's Commentary to the Book of Kings', *Studies in Bibliography and Booklore*, 19 (1994), pp. 29–41.

כמו שאר פירושו לפרק. לפי הדפוסים מתקבל אפוא הרושם שרש"י סותר עצמו מניה וביה, ובמהדורת 'הכתר' בא הדבר על תיקונו.¹⁵

בפירוש רש"י לנבואה שביח' יח, יב ואילך משולבים בפירוש לפסוק יד בדפוסים הדברים הבאים, המסומנים כהגהה: 'הרי זה מהלך סדר פרשה זו כולה לשון זה אין ליישבו ונראה שאינו לשון הרב ועוד נראה שספר זה חסר אחת מארבעת שפטים מאו ועד או'. לאחר מכן נמשך לכאורה גוף הפירוש לפרק, אלא שהדברים סותרים את מה שלפניהם (ואכן בחלק מהדפוסים מסומן ההמשך ב'ל"א' [=לשון אחר]). ולא עוד אלא שבכל מקום שמופיע בו הביטוי 'שלשת שפטים' מופיעה בסוגריים לצדו המילה 'ארבעת' כהגהה. הלומד נבוך למראה האנדרלמוסיה השוררת כאן, אך הכול בא על מקומו במקראות גדולות 'הכתר'. מתברר שבמילים 'הרי זה מהלך סדר פרשה זו כולה' סיים רש"י את תיאור מבנה הפרשה והן אינן הגהה כלל. שאר ההגהה אינו אלא הערת המדפיס, שהבין נכונה – אך ציין בצורה קלוקלת – שכאן מתחיל פירוש חלופי, שאינו של רש"י, לנבואת ארבעת השפטים. בעל פירוש זה גרס שלושה שפטים בלבד, ועל פי זה פירש את כל הפרשה, שכן בעותק התנ"ך שהיה לפניו הושמט אחד השפטים בהומויוטלאוטון ('מ"או" ועד "או"').

העיון בכתבי היד מעלה אפוא את סיפור תולדותיו של הפירוש. כמובן אין לצפות ממהדיר של נוסח מודפס, כל שכן נוסח המתפרסם לצד פירושים רבים אחרים וללא מנגנון הערות, שיביא לפני הקורא את כל פרטי הסיפור. אבל מהדירי הפירוש במקראות גדולות 'הכתר' עשו כל אשר לאל ידם במסגרת הנתונה לשוות לנגד עיני הלומדים לא רק נוסח מתוקן אלא גם תמונה אמינה של עיקר וטפל, של מוקדם ומאוחר, ועל כך הם ראויים לכל שבת. המהדירים מציינים שמתוכננת מהדורה ממוחשבת של מקראות גדולות 'הכתר', ובה מידע מקיף יותר; מי יתן ויזכו לממש תכנית זו בקרוב וכן להוציא את שאר הכרכים לאור. בשולי הדברים יורשה להביע שתי משאלות. האחת, שמא ימצאו המהדירים לנכון להוסיף בכרכים הבאים ביבליוגרפיה מינימלית, שיירשמו בה לפחות פרטי ההוצאות הקודמות של הפירושים המופיעים בכרך, והשנייה, שמא יוכל בית ההוצאה לעבור בכרכים הבאים לנייר ידידותי יותר לעיניים, שכן הנייר המבריק וצבעו הלבן הבוהק מסנוורים כמראה אש.

15 על דוגמה זו ועל התופעה הכללית ראה: פנקובר, על גלגולי נוסח פירוש רש"י ליחזקאל (לעיל הערה 8, עמ' 224–225).